

УДК 94(47+57)«1930/1950»

Кисла Ю. О.

УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ: КОНСТРУЮВАННЯ ЗАГАЛЬНОРАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УРСР У СТАЛІНСЬКИЙ ПЕРІОД

Статтю присвячено вивченню «українського радянського патріотизму» як своєї моделі радянської ідентичності, що впроваджувалася в СРСР протягом 1930-1950-х років. Спираючись у своїй праці переважно на категорію історичної пам'яті, автор робить спробу показати механізм імплантації цієї моделі у свідомість людей та особливості її функціонування в Українській Радянській Соціалістичній Республіці.

Після закінчення громадянської війни 1917–1921 рр. перед більшовицьким керівництвом постала необхідність конституційного врегулювання відносин між радянськими республіками в багатонаціональній державі. РРФСР займала 92 % території, на якій проживало 70 % населення майбутнього Союзу. Вочевидь, створена тоталітарна держава - СРСР, досягнувши уніфікації в усіх сферах життя, прагнула до перетворення всіх радянських народів на один соціалістичний народ - з єдиним минулим, без пам'яті або ж із новою її формою.

Українська історична пам'ять, зокрема зазнавши кардинальних змін у процесі становлення СРСР, набула нової форми в радянські часи. До

цього призвів особливий статус Української РСР у комуністичному таборі, оскільки вона була найбільшою неросійською республікою в СРСР і без неї Радянський Союз втрачав сенс свого існування. Москва пропонувала українцям роль молодшого брата росіян в утриманні радянської системи та підкріплювала цю пропозицію історичними аргументами: без цього союзу українці й Україна давно зникли б із карти світу перед загрозою агресії зовні чи то в часи Речі Посполитої та Османської імперії, чи то в часи Першої та Другої світових воєн. На думку комуністичних ідеологів, українці вирости з Київської Русі, спільної колиски трьох братніх народів - українського, білоруського та російського, а покинувши

її, мовляв, прагли возз'єднатися з братами та будувати з ними спільне майбутнє. Українське ж минуле, з його тривалою традицією анархістських козацько-селянських бунтів та революцій проти будь-якого уряду, не вписувалося в таку ідилічну схему. Радянський режим щодо українців, як зазначає Ярослав Грицак, практикував «радикальну національну амнезію» [1]. За таких умов історична пам'ять українців не лише деформувалася, а й «атрофувалася», як атрофуються м'язи людини, які вона не задіює.

Процес «винайдення» нової форми української історичної пам'яті радянського зразка відбувався поступово і відзначався своєю прямою залежністю від змін у радянській національній політиці та ідеологічних трансформацій. В останні роки з'являється дедалі більше досліджень з вивчення національного питання в СРСР. Інтерес до цієї проблематики обумовлений зокрема намаганнями пояснити причини розпаду могутньої держави. Головною тезою робіт на цю тему є думка про суперечливість національної політики, яку проводило радянське керівництво. З одного боку, воно активно сприяло формуванню національних ідентичностей, з іншого - досить послідовно проводило курс на створення єдиної радянської спільноти.

Особливістю державного будівництва СРСР стало активне використання комуністичним режимом етнічності для територіально-адміністративного структурування країни, так звана територизація етнічності. Головною відмінністю радянської політики від попередників було «відкидання нею своєї імперської сутності та використання цих принципів як інструментів не заснованого на консенсусі контролю за поліетнічним населенням» [2]. Так більшовики намагалися поєднати націоналістичну вимогу національної території, культури, мови та еліти з соціалістичною потребою економічної та політичної унітарності держави. В такій інтерпретації їх радше можна назвати, за терміном Тері Мартіна, «інтернаціональними націоналістами» або ж націоналістами «позитивної дії» [3].

Більшовицьку національну політику не можна розглядати окремо від питання радянських ідеологічних трансформацій 1930-х років, оскільки саме вони, як свідчить матеріал, стали першими ознаками переорієнтації сталінської ідеології в бік націоналізму. У цей період Йосиф Сталін поступово еволюціонує в своїх поглядах щодо націоналізму та розуміє важливість національної складової у справі державного будівництва. Він також визнає необхідність створення нової радянської спільноти, яка б поділяла

спільні історичні образи та уявлення про минуле. Низка причин прагматичного характеру змушують партійну верхівку на чолі зі Сталіним звернутися до історичних традицій і цінностей російського самодержавства. Поступово відроджується позитивний образ російського минулого, зокрема ленінська формула «Росія - тюрма народів» замінюється на формулу «царизм - тюрма народів», а з середини 1930-х років реабілітуються такі історичні особи, як Іван IV Грозний, Олександр Невський, Петро Перший. До середини 1930-х років завершується націоналізація історії та літератури, а відтак переглядається стара модель історичних знань, запропонована в 1920-ті роки Миколою Покровським. Зв'язок з дореволюційною Росією мав дати сталінському режиму необхідну легітимність, яку марксизм-ленінізм не був здатний забезпечити.

Так званий великий поворот 1930-х років (Great retreat), тобто відхід сталінської ідеології від революційного пролетарського інтернаціоналізму до русоцентризму, на думку Девіда Бранденбергера, стався тоді, коли радянське вище партійне керівництво дійшло висновку, що утопічний пролетарський інтернаціоналізм стримує мобілізацію радянського суспільства на індустріалізацію та війну. Результатом пошуків більш прагматичної об'єднавчої теорії стало вироблення концепту «русоцентричного етатизму», який мав стати найефективнішим способом сприяння державному будівництву та забезпечення народної лояльності до режиму [4].

Загальнорадянська свідомість мала актуалізуватися за допомогою низки ідеологем або так званих наднаціональних історичних образів [5], особлива роль серед яких належала саме концепту «дружби народів», що був своєрідною ідеологічною надбудовою над двома іншими концептами - примордіалістською етнічністю та русоцентризмом [6]. Винайдену для мобілізації розрізненого населення країни метафору вперше було проголошено Йосифом Сталіним у грудні 1935 р. та окреслено в межах міжетнічної співпраці та національної гармонії, що стало можливим лише завдяки соціалізму [7]. В 1936 р., попри офіційно проголошений принцип рівноправ'я усіх братніх народів, у великій сім'ї з'являється старший брат - великий російський народ - «перший серед рівних». Отже, сталінська ідеологія таким чином поставила міфологему про «великий російський народ» на центральне місце в радянському проекті всіх соціалістичних націй.

В Україні дещо пізніше (з кінця 1930-х років), ніж у Росії, відбувся процес реабілітації націо-

нальних героїв, раніше негативно маркованих. Нагадаємо, що Велика радянська енциклопедія 1935 року повідомляла, що Хмельницький Богдан Зіновій зіграв у селянській війні 1648 р. роль «зрадника і лютого ворога повсталих козацько-селянських мас», бо «сприяв закріпленню колоніального панування Росії над Україною і кріпосного гноблення» [8]. Першу зміну тлумачення постаті гетьмана та самої Переяславської Ради було окреслено в «Зауваженнях...» Сталіна, Жданова та Кірова (рецензія на підручники з історії СРСР) [9], а вже в серпні 1937 р. в «Правді» та підручнику Шестакова-Жданова (1938 р.) [10] офіційно затверджено формулу «меншого зла». У 1937 р. Олександр Корнійчук написав п'єсу «Богдан Хмельницький», а впродовж 1939-1940 рр. режисер Ігор Савченко за цим твором зняв фільм з однойменною назвою.

Реабілітація Хмельницького визначила шлях для відновлення пам'яті про інших «великих прашурів» українського народу, зокрема українського еквівалента Олександра Невського - князя Данила Галицького, а також поета Тараса Шевченка. Широкого розголосу набуло святкування 125-ї річниці поета, на честь якого перейменували Київський університет та Оперний театр. Було опубліковано повне зібрання творів Шевченка і споруджено декілька пам'ятників, зокрема в травні 1935 р. у Харкові [11]. Попередній образ Шевченка - «поета селянського повстання» - в 1939 р. змінюється на новий: відтепер Шевченко - «великий син українського народу», «засновник української літератури та батько нації» [12]. А в 1940 р. Інститут історії України нарешті опублікував колективну працю «Історія України: Короткий курс», яка фактично поклала початок реабілітації національного наративу.

У передвоєнний та воєнний періоди партійна верхівка змушена була звернутися до історичних сюжетів, які мали більш насичене національне забарвлення та ефективніші мобілізаційні властивості. Офіційно новий канон республіканських історичних героїв було затверджено в документі від 6 липня 1941 р., коли невдовзі після виступу Сталіна (3 липня 1941 р.) український уряд звернувся до українського народу з відозвою: «Товариші робітники, селяни й інтелігенція великого українського народу!..» Серед українських героїв-патріотів поряд з Леніним та Сталіним подаються образи Богдана Хмельницького та Данила Галицького, які «мечами та шаблями рубали німецьких псів-лицарів» [13]. Характерною в цьому разі є формула «великий український народ», адже такий почесний титул з 1937 р.

застосовувався лише до російського народу [14]. Застосування формули доводить, як зазначає Сергій Єсельчик, «спроби влади використувати український патріотизм як мобілізаційний засіб», не відмовляючись при цьому від «нової імперської риторики» [15]. Адже в країні, де домінувала «велика нація», єдиним способом стимулювати національну гордість найбільшої неросійської нації могло бути проголошення, хоча і тимчасово, її «величності» поряд із російським «старшим братом».

Далі в маніфесті, прийнятому на Першому з'їзді представників українського народу (Саратов, 26 листопада 1941 р.), його учасники звернулися до «свободолюбивих українців», нащадків визначних захисників «священної української землі» - Данила Галицького і Петра Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького та Івана Богуна, Тараса Шевченка й Івана Франка, Василя Боженка і Миколи Щорса. Впродовж 1942 р. Українське державне видавництво в Саратові випустило серію українських кишенькових брошур під назвою «Наші прашури», присвячених особам Галицького, Сагайдачного, Хмельницького тощо. В кінці 1942 р. в Уфі вийшов «Нарис історії України», який особливо звеличував козаків.

Упродовж війни партійні ідеологи організовували широкі святкування днів Тараса Шевченка та засновника «сучасної музичної традиції» Миколи Лисенка в Уфі й Самарканді. Патріотичні праці Шевченка, Франка і Лесі Українки продовжували друкувати величезними накладками навіть в умовах німецької окупації, з'явилися й масові видання - брошури поем Шевченка та Франка для поширення на «окупованій території». Зокрема в травні 1943 р. Українське державне видавництво випустило нове видання канонічних шевченківських поем «Кобзар» накладом 20 тис. примірників [16], а відомий художник Василь Касіян створив серію плакатів «Шевченківський гнів - зброя до перемоги». Вперше після довгої перерви, в 1943 р., відбулося обговорення нового українського правопису, який остаточно набув чинності з 1946 року.

Провідною темою української радянської пропаганди кінця 1942-го - початку 1943 років є її антинаціоналістичне спрямування, спричинене, вочевидь, усвідомленням загрози з боку альтернативної версії національної пам'яті - національного наративу, - пов'язаної переважно з діяльністю Івана Крип'якевича [17]. Попри те, що національна історія залишалася базовим матеріалом пропаганди, радянське поняття української історичної пам'яті вже набуло чітких форм.

Створення Ордена Богдана Хмельницького, єдиної неросійської військової нагороди, найкраще відображає цей розвиток. Постановою Президії Верховної Ради СРСР від 10 жовтня 1943 р. для нагородження військовослужбовців і партизанів, що виявили «особливу рішучість і вміння... високий патріотизм, мужність і самовіддачу в боротьбі за визволення радянської землі від німецьких загарбників» [18], було запроваджено орден Богдана Хмельницького 3-х ступенів. Через два дні, 12 жовтня, українське місто Переяслав перейменували у Переяслав-Хмельницький [19]. Восени 1943 р., коли розпочалися військові операції з визволення Києва, апологізація «національного героя українського народу» сягає свого апогею. У цей час Богдан Хмельницький, як зазначає Наталя Юсова, фактично перетворюється на «міфоепічного героя-богатиря» [20]. Паралельно з реабілітацією козацької міфології відбувається трансформація образу Хмельницького в офіційному дискурсі: з визволителя України гетьман стає виразником ідеї «споконвічного прагнення українського народу до возз'єднання з братнім великим російським народом». Кульмінаційним моментом затвердження нової схеми у масовій свідомості мала стати 290-та річниця Переяславської Ради, широкимасштабна пропагандистська акція, проведена 18 січня 1944 р. з ініціативи Микити Хрущова [21].

Перемога СРСР у війні привела до створення фундаментального міфу про «Велику Вітчизняну війну», а заодно і до уніфікації української історичної пам'яті в рамках єдиної концепції «великого російського народу». Вже в другій половині 1940-х років, після низки переможних операцій Червоної армії, в офіційній радянській пропаганді поступово окреслюється відступ від певних ліберальних моментів та посилюються русофільські тенденції. Обов'язковим підґрунтям наукової роботи в цей час наразі була офіційна ідея «радянського патріотизму» та супутня їй ідея лідерства «великого російського народу» в усіх галузях суспільного життя в усіх республіках СРСР [22]. Логічним завершенням цього процесу вважають проголошення Сталіним у 1945 р. відомого тосту «За російський народ!», після чого концепція «вищості» російського народу закріпилася як основна складова ідеологічної конструкції під назвою «радянський патріотизм».

Нова ідеологічна ситуація стала причиною загострення вимог до національних історіографій, особливо до української, де, попри наявність офіційної моделі української історії в інтерпретації Миколи Петровського, ще при-

наймні до середини 1940-х років існував певний плюралізм у трактуванні історичних подій [23]. І хоча оформлення терміна «возз'єднання» відбувається ще впродовж війни та найближчого післявоєнного періоду, формальне застосування формули «найменшого зла» і терміна «приєднання», на думку Наталі Юсової, простежується аж до початку 1950-х років [24]. Уже в 1951 р. використання терміна у нейтральному значенні було обмежено після публікації критичних зауважень Інституту історії СРСР в Москві. Парадоксально те, що безпосередньою причиною цього стала стаття в «Правде» про оперу «Богдан Хмельницький», у якій критикувалася музична частина твору.

Паралельно з поширенням ідеологічно забарвленого терміна «возз'єднання» на другий план відсувалася концепція «меншого зла», яка поступово перетворювалася на теорію «абсолютного блага». Після XIX партійного з'їзду у жовтні 1952 р., на якому проголосили необхідність вироблення чітких положень щодо «прогресивності та плідності приєднання неросійських народів до Росії», формула «меншого зла» зникла з наукових та журналістських творів [25]. Своєлогічне завершення, на думку Володимира Кравченка, нова радянська концепція знайшла вже у двотомному виданні «Історії Української РСР» 1953 р., підготовленому співробітниками Інституту історії АН УРСР під редакцією О. К. Касименка [26].

Сталінська версія української історії, хоч як парадоксально це звучить, остаточно оформилася вже після його смерті в публікації загальноновідомих «Тез...» до возз'єднання України з Росією в травні 1954 р., які фактично впроваджували єдину для радянських істориків формулу тлумачення українсько-московського договору 1654 р. Переяславська Рада тут розглядалася як «законний результат всієї попередньої історії двох великих братських слов'янських народів», а українська історія від часів монголо-татарської навали до 1654 р. - крізь призму боротьби за «возз'єднання» як історичної необхідності звільнитися від гноблення шляхетської Польщі та загрози бути поглинутою султанською Туреччиною [27]. Більше того, саму Переяславську Раду інтерпретували тепер як логічний підсумок «всенародної боротьби за возз'єднання». Відтак було остаточно запроваджено «концепцію наперед визначеної єдності доль українського та російського народів, що бере початок зі спільних традицій Київської Русі й проходить крізь усі історичні епохи з переяславською Радою як кульмінаційною та символічною подією» [28].

Таким чином, становлення радянської моделі української історичної пам'яті відбувалося у тісній залежності від загальносоюзних процесів відходу від принципів «пролетарського інтернаціоналізму» та актуалізації націоналістичного дискурсу. Впродовж 1930-х - початку 1940-х років паралельно з процесами підпорядкування системи історичних знань владі партії відбувалося поступове відродження української історичної науки. Українська національна історія подібно до інших радянських народів стала невід'ємною частиною загальнорадянської історії, об'єднана з іншими етнічними утвореннями спільною історичною долею. Офіційна модель української історичної пам'яті, частково звільнена від марксистських схем, формувалася через укорінення в масову свідомість концепції «дружби народів»

та ідеї «віковичного братерства» двох великих народів - російського та українського. Цю ідеологему на українському матеріалі забезпечувало вироблення ідеї «спільного історичного минулого» українців та росіян, базовим елементом якої стало розроблення концепцій про «спільну колиску» та «возз'єднання» України з Росією в 1654 р. Подальший період, позначений певною лібералізацією політичного клімату після 1956 р. та «запізнілою відлигою» в культурно-духовній сфері, головним чином створив підґрунтя для виникнення руху того ж самого шістдесятництва. Проте, попри ці більш-менш сприятливі процеси, українські історики все ж таки були далекі від того, щоб побудувати альтернативну схему національної історії, а тому шукали інших виходів у рамках офіційного радянського наративу.

1. Грицак Я. Тяжке примирення // Страсти за націоналізмом. Історичні есеї.- К., 2004.- С. 27.
2. Бейссингер М. Переосмысление империи после распада Советского Союза // Ab Imperio.- 2005.- № 3.- С. 41.
3. Martin T. The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939.- 2001.- P. 15.
4. Brandenberger D. From proletarian internationalism to populist russocentrism: thinking about ideology in the 1930-s as more than just «Great Retreat» // <http://nationalism.org/library/science/ideology/brandenberger/brandenberger-havighurst.pdf>.
5. Нарский И. В «империи» и в «нации» помнит человек: память как социальный феномен // Ab Imperio.- 2004.- № 1.- С. 86.
6. На думку Тері Мартіна, саме ця ідеологема відіграла роль домінуючої національності в традиційній національній державі та була «уявною спільнотою Радянського Союзу» (Див: Martin T. The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939.- 2001.- P. 461).
7. РСФСР // Правда.- 1936.- 1 февраля.- С. 1.
8. Большая Советская Энциклопедия.- М., 1935.- Т. 59.- С. 816-819.
9. Саме тут уперше піддано критиці факт ігнорування авторами-конкурсантами «позитивної ролі в діях Хмельницького в XVII ст.», а відповідно й попередня історіографічна формула трактування Переяславської Ради як «абсолютного зла» змінюється на нову - «найменшого зла» (Постановление жюри правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3-го и 4-го классов средней школы по истории СССР // К изучению истории. Сборник.- М.: Издательство высшей партийной школы при ЦК ВКП(б), 1942.- С. 37.
10. Серед 40 десятків підручників, представлених на конкурс, найбільш придатним шкільним посібником було визнано колективну працю за редакцією професора О. Шестакова, який у науковій літературі отримав назву «Підручник Шестакова-Жданова».
11. Сегодня в Харькове открытие памятника Шевченко // Правда.- 1935.- 23 марта.- С. 2.
12. Вісті.- 1939.- 6 березня.- С. 1-3.
13. До українського народу. Товариші робітники, селяни, інтелігенція великого українського народу! // Комуніст.- 1941.- 7 липня.- С. 1.
14. Вперше ця формула з'являється в газеті «Комуніст» за 15 листопада 1939 р. в листі Верховної Ради УРСР до Сталіна (Товаришу Сталіну // Комуніст.- 1939.- 15 листопада.- С. 1). У цей період М. Хрущов та представники української еліти починають застосовувати її до українського народу.
15. Yekelchuk S. Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination.- Toronto, University of Toronto Press, 2004.- P. 25.
16. Гриневич В. З історії формування українського радянського патріотизму в роки німецько-радянської війни 1941-1945 рр. // Проблеми історії України: Факти. Судження. Пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць.- 2004.- Вип. 12.- С. 358.
17. У цей період Іван Крип'якевич під псевдонімом І. Петренка та ін. висунув альтернативне бачення української історії («Коротка історія України», «Історія України від найдавніших часів до сьогодення» та ін.).
18. Орден Богдана Хмельницького // Правда. 1943.- 11 октября.- С. 1.
19. Докладніше про сюжет з Богданом Хмельницьким див.: Гриневич В. Як гетьман-«зрадник» став героєм, Або дещо про совітські маніпулювання історією // Пам'ятки України.- 1991.- № 5.- С. 32.
20. Юсова Н. Зміна акцентів в українській радянській методистиці на проблему приєднання України до Росії (кінця 30-х - 1-ї половини 40-х рр. XX ст.) // Проблеми історії України: Факти. Судження. Пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць.- К., 2003.- Вип. 9.- С. 387.
21. Хрущов М. С. і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова.- К., 1995.- С. 71.
22. Оглоблин О. Українська історіографія 1917-1956 рр. / Пер. з англ.- К., 2003.- С. 67.
23. Yekelchuk S. Op. cit.- P. 78.
24. Наприклад, у колективній праці Інституту історії України «Історія України» (1943 р.) та низці інших, як доводить Наталя Юсова, автори дотримуються схеми історії України Грушевського, а головна теза Петровського про історію українського народу як історію боротьби за возз'єднання в єдиній державі та об'єднання з російським народом взагалі була відсутня (див.: Юсова Н. Вказ. праця.- С. 389).
25. Yekelchuk S. Op. cit.- P. 99.

26. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська Рада 1654 року (історіографія та дослідження).- К., 2003.- С. 508.
27. Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654-1954 гг.). Одобрены ЦК КПСС.- М., 1954.- С. 5-7.
28. Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе.- К., 1994.- Т. 1.- С. 80.

Yu. Kysla

UKRAINIAN HISTORICAL MEMORY: CONSTRUCTION OF SOVIET IDENTITY IN THE UKRAINIAN REPUBLIC IN THE STALINIST PERIOD

The article is devoted to the exploration of the «Ukrainian Soviet patriotism» as a specific form of Soviet identity in the period of 1930s -1950s. Basing her investigation on the category of historical memory, the author makes an attempt to reveal the mechanisms of the implementation of this model into popular conscience, delineating peculiarities of this process in the Ukrainian Soviet Socialist Republic.